No. ३६६०

Title सप्रति दंशोद्धार:

Author श्री राजाराम: (विषय पुराण)

Extent १३ Age ९

Subject पुराण माहात्म्यं

सप्तशतीदंपोद्धारः

२७७०

१९ =१।यि सुडराते। ज्ञावा सेहा दुतो यासौ। द्वितीयः कथितो मनुः। पूर्वं जस्य स्वलोत्सेतो ज्ञात्वा वा लिस्ते नक
=१२ रैप्यर्द स्य निमग्न स्य दीर्घ स्यन शामः श्रियः। हान जैश ग्यमो स्वे बबलांभग शुनी शतोति वैसभे=

श्रीगुरुचरणयुगलं स्मरामि॥ ॥मदोन्मादद्युद्दामदिग्दंतितुंडोन्मदोन्मादादिंदिरिशालीविराजन्॥ अनाथा
समायासमायासयन्नः सपायाद पायाद्गुहायास्तनूजः॥१॥ विद्वत्कुलशिरोरत्नं नत्वा तातं समासतः। देशाद्धा
रंसश्लाघ्यास्तनोमिविदुर्ध्वांशुदो॥२॥ इह खलु तत्र तत्रैवान्वेक्ष्य द्वैपायनशिष्यो जैमिनिर्व्यासमुखाद्दवि
लं धर्मजातं श्रुत्वाप्यवशिष्टान्कांश्चित्प्रश्नान्प्रष्टुकामो भगवंतं मार्कंडेयं पृष्टवानपि मार्कंडेयेन श्री भगव
ज्ज्ञानप्रचरणचित्ततया ऽवसराभावाद्द्विधा लं निवामिचतुःपक्षिद्वारा बोधितः। तैश्च पक्षिभिर्मार्कंडेय
भागुरिसंवादमुपक्रम्य मन्वंतरकथाप्रसंगेन सप्तमन्वंतराणि निर्वर्ण्याष्टममन्वंतरचरितं प्रोच्यते।
मार्कंडेय उवाचेत्यादिना मृकंडोरपत्यं मार्कंडेयः। शुभ्रादित्वाड्ढक्॥ ढेलोपे इत्युकारलोपः। सवर्णच्छाया
तस्यापत्यं सावर्णिः। बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ्॥ निशामय जानीहि स्पष्टः। शमो दर्शनेभिल विधाना
दालोचनार्थस्य चौरादिकस्य चैतद्रूपं॥ ममगदतः। गदनं गदः। घञर्थे क विधानमिति कः। तस्मात् जानीहीत्य
न्वयः। यद्वा। गदतो मम पंचम्यर्थे षष्ठी। मत्त इत्यर्थे रिभक्ति प्रतिरूपकमव्ययं वा। ममत्वमिति त्व प्रत्ययप्र
तिवत्। यद्वा गदतो मम विस्तरात् इदं पंचाह। विस्तारो विग्रहे व्यासः सकुशब्दस्य विस्तर इत्यभिधाना
त्॥ महा बभूवेति भूतनिर्देशस्तूपचारात्। वस्तुतस्तु भगवतीवररूपस्य मनुत्वस्य लब्धत्वात्साधुः। यद्वा कल्पां
तरानभिप्रायेणैतत्। एवमग्रेपि द्रष्टव्यं॥२॥ स्वारो- स्वारोचिषे द्वितीये मन्वंतरे। चैत्रः स्वारोचिषस्य सुतः॥३॥ तस्य को

=१तदधिकारोपवादितकाले=

लान्म्लेछानविध्वंसंतिते कोलाविध्वंसिनो यवनाः। यद्वा। कोलान्विध्वंसंतिते कोलाविध्वंसिनः। नादित्वादितिवचनीतिदीर्घः। क्ष
त्रियादयः। तान्ध्वंसयंतीत्यर्थः। को ब्रह्मा-ऽपो विष्णुः उर्महेशः तान् लांतिपूजार्थं गृह्णंतिते कोलाः ब्राह्मणास्तानासमं
ताद्विध्वंसयंतीतिवा। यद्वा कोलाशास्त्रविशेषस्तेनविध्वंसिनः। यद्वा कोला-सुरथराजधानी तद्विध्वंसिनः। यद्वा
कोलाएषैवराजधानी तस्यांविध्वंसिनः निवासिनः। उपसर्गेणधात्वर्थस्यान्यथात्वकरणात्। ४ तस्यतैः अति
प्रबलोदंडोऽपराधिषुचतुर्थोपायोयस्य। हस्तोवादंडः कर्मधारयान्मत्वर्थयस्यनिबिडत्वेपिमतुबर्थिकः
इतिभाष्येणमाघवामादरस्यसूचितत्वात्किसलयच्छेदपाथेयवंतइतिवत् कर्मधारयादपिप्रशंसायां
मत्वर्थयइनिः। अतितरांप्रकृष्टंबलं येषांशत्रूणांतान्दंडयतीतिवा। जितः अभिभूतः। जिअभिभवोजि
जयेतुन। तस्याकर्मकत्वात् अतिपिपर्तीत्यतिप्रः। मूलनिभुजादित्वात्कः। अतिविस्तृतः बलदंडः सैन्यसंनि
वेशोयस्येतिवा। ५ ततः। तद्युद्धसमये। ततोऽभिन्नवान्वाभिन्नतः मुनिवरोपदिष्टदेव्याराधनालब्धव्यसनु
त्वयात्रभाविततयामहाभागः। ६ अमात्यैः। दुष्टैः कामक्रोधादिदत्तमनुष्यैः दुरात्मभिः स्वामिद्रोहेणनिंदितात्मभिः
करणैरिसपोन ह्रत्कं अपहृतमिति नपुंसकमनपुंसकेनेति नपुंसकशेषः। ततः तस्यसार्वनियतैकैक
स्ता[illegible]। सतइतिवापाठः। पंचम्यंतं वा। ततोनंतरमित्यर्थः। ८॥ ततो एकाकी अव्याप्तिरिक्तसहायश्शून्यः। य
द्वानकमर्कौ। दुःखं। एकंचतरक्केकाकंतदस्यास्तीत्येकाकी। एकेमुख्यान्यकेवलाः कर्मधारयान्मत्वर्थीयस्तु

५ मम भावो भवत्वं तेन वशीकृता बुद्धिर्यस्य · मदीयप्राचीनपुरुषैः। = भागुरेः संबोधनं मेधसो विशेषणं वा =

प्राग्वत् सुखार्थस्य करादस्य नाकइत्या द्रवमांतस्यापि दर्शनाभ्यां तस्यैव सुखार्थकृतं नाशं कृमीयां ।७। स तत्र।
मेधसः मेधो ऽभिधानस्य प्रशांतैः परस्परत्यक्तवैरैः परहिंसारहितैर्वा श्वापदैर्व्याघ्रादिभिरपाकीर्णं मुनेर्मेध
सः शिष्यैर्मुनिभिर्मननशीलैर्वा शिष्यैरुपशोभितं ।८ तस्थौ रवकारो भिन्नक्रमः स चेत्यर्थः। इतः प्राप्तः तेनमु
निनादृतः अभिगतश्च सन्निवेशनात्ययः। मुनिवरस्याश्रमो मुनिवरेति संबोधनं वा ।९· सोचि· ममेति षष्ठी
तत्प्रतिप्रतिरूपकाज्ञावेत्यप्रत्ययः।११ न जाने सप्रसिद्धः प्रधानो मुख्यः पुंस्त्वमार्षं · यद्वा प्रधानेन
महामात्रेण सहितः। सप्रधान इत्येकं पदं · सुप्रधान इति पाठे सुप्रधानारसः सप्रसिद्धः। द्वाम बंधनं द्य
लिखं उपतीति द्वामहः। मदीयमत्यइत्यर्थः। अतो नुपसर्गकः। द्वामा सह सदामास्ते घतीति स्मर्तव्यं वा।
१२ येमम· प्रसादो नुग्रहः धनं प्रानि दानं भोजनं भृतिः। यद्वा प्रसादः प्रीति देयं · धनं भृतिः भोजनं च तद्द
=५ सेवा= यं तैर्मयानुगताः। ते रेवान्ये भागुनुवृत्तिं कुर्वन्तीति काकाक्षिवदुभयत्रापि संबंधः। १२ असम्य। असम्यं = ध्रुव
असम्यगिति पृथक्पदं। एतदसम्यगित्यर्थः। औ यद्वा आयातु रीयांशतयः सम्यग्व्ययः। तद्रहितो सम्यग्व्ययं धितार्थे
विट्वेश्यादिषु वा। तच्छीलेः।१४ एतत्रे अन्यच्चराज्यभ्रष्टस्य ममपुनः कथं राज्यप्राप्तिरिति। ततं विस्तीर्णं पुरा
तरगतं च चिंतयामास। स तत्तमित्येकपदत्वेऽनेरंतर्यार्थत्वेन निरंतरचिंतासंतानाक्रांतत्वेन भावुदयो
पयोगितपोधिकारित्वस्यव क्षमाणस्यासंगत्वापत्तेः। इहापि विप्रस्याश्रमः विप्रेति संबोधनं वा।१५ स एव
वः शोकः स्वगतवियोगचिंतनेदुःखकृत चिंतावसादो दौर्मनस्यम्। १६।१७ विहीनः मेधनमादायनिर

=१ स वैश्यः। ते नराहा= =१ निरस्तो भक्तितः=

=२ स्वधीतेस्वहारि · आयततांघेरेधंधिता =

=२ नाम्नामात्स्यमुहृत्को शरारापू दुर्गवता। निचारा लांगानिन्रकृतवः यो ताना श्रेलघातयेषु = =१ आतामुह्रदः। वधयो तातयः

स्तहत्सन्वयः। अत एव धनादिभिर्विहीनाः। आततायीति वायाठः। आततायिगृहीतमित्यर्थः। १९ २० २१ २२ एवं यन्म
ऊतमितिसपिपाठः। मां गतं मम याग तज्ज्ञातं च। अस्मत्कृतमिति पाठे तु प्रागल्भ्येन प्रश्न्यायामानः स्यादिति कुमिह वस्तु
तस्तु अस्य दोहृयो क्षेति एकत्वेपि बहुत्वेपुकमेवा २३ येः संस्य · यैः पुत्रदारैः स्वजनेष्वपि तस्त्रोहं पतितं दृष्टेत
स्नेहेन संसजेत्यन्वयः। तेषु मेमनो हार्दिस्नेहयुक्तमेव। एवकारो भिन्नक्रमः प्रीतिमितिकुचित्पाठः। २४ किमेत
ज्जानन्नपिनजानामि किमेतदिति प्रश्नः। यद्वा जानन्नपि गुणेष्वपि बंधुषु यत्प्रमप्रवणं चित्तं करोमि तत्किमि
कस्माद्धेतोर्नजानामीत्यन्वयः। २५ २६ २७ कृत्वा तु यथान्यायं यथाशास्त्रं। यथार्हं यथामहत्वेषु योग्यं संविद्भाषणं
कश्चिस्वपरविषयाः। २८ प्रगेवं वदन्तेति यत्नेनासनो पस्सभावत्वात्स्वनेपदं। यत्नेन वदेत्यर्थः। २९ ३० पश्ये
यंच। अतिशयेन हार्दस्नेहवान्। ३१ एवं दृष्टदोषे अर्जुने। अजितस्परक्षणो देवान्नात्रोपि दृष्टः दोषो दुःखजन
कत्वमस्मिन्। ३२ तं किं। भगास्पैश्वर्यादेरिंद्रियागीमहद्भाग्यमस्य तत्संबुद्धिः। विवेकेऽधस्य मम भोस्तु वाय
त्वा विवेकांधस्य जनस्य या मूढता सा ज्ञानिनो रव्याव यो कथंमिति प्रश्नः। ३३ ज्ञानमात्रसत्वे कथं मोहो ऽस्य
इति राज्ञः प्रश्नमुत्तरयन् ज्ञानमात्रस्य मोहवैयधिकरण्यं नास्ति तथासति प्राणिमात्रस्य विषयज्ञान
सत्वेन निर्मोहत्वप्रसंगादिताशयेन ज्ञानमित्यर्थ वाच। ज्ञानमिति नेहमोक्षे धीर्ज्ञानं किं तु विषयगोचरं विषि
नोति बध्नातीति विषयः। तस्मिन् गोचरे इंद्रियार्थे इत्यर्थः। अतो गोचराद् इंद्रियार्थाः श्वेतमरादिंद्रियार्थ वा
विगोचरशब्देन न पौनरुक्त्यं। आहारनिद्राभयमैथुनादिविषयं ज्ञानं प्राणिमात्रस्यास्ति न तावता मो

हानिरुक्तिः तदपि ज्ञानं नैकविधं विषयभेदादित्याह विषयश्चेति विषयश्च रूपरसादिरेवं वक्ष्यमाणप्रकारेण यातिउ
पतिष्ठते चोपस्थितो यात्यपगच्छति चेत्यर्थः। जातिचेति विषयन्मनुष्यत्वादि जातिरपि पृथक्पृथगित्यर्थः। उक्तं स्फु
टयति। दिवांधा इति केचित्प्राणिन उलूकादयो दिवांधाः अर्थाद्रात्रावनंधाः केचिच्च काकादयो रात्रावंधाः।
दिवा पश्यंतीत्यर्थः। केचित्पुनः किंतु उलूकादयो दिवारात्रावप्यंधाः। केचित्छुछुंदर्यादयो रात्रौ दिवां चांधा इत्या
हा तत्र छुंछुंदरी गंधमुखा हार्द्यं तुंडादिवांधिकेत्यमरेण दिवांधत्वोक्तेः स्तथैवोपलभ्यमानत्वाच्च। केचि
द्धानरमार्जारादयो दिवारात्रौ च तुल्यदृष्टयोऽनंधा एव। दिवारात्राविति पदं देहलीदीपकन्यायेनोभय
अयंभावः त्रसंबध्यते। ज्ञानमात्रस्य मोहहेतुत्वाधिकरणं दुरुपपादं। तथा सत्युलूकादीनां रात्रौ ज्ञानसत्वे काकादी
नां च दिवा ज्ञानसत्वे न तिर्मोहत्वापत्तेः। अतो न ज्ञानमात्रेण मोहनिवृत्तिरिति। २५ ननु प्राणिमात्रस्य ज्ञानित्वे
नास्माकमपि विशेषः किंतु मनुष्याणामेवेति चेत्तत्राह किं मनुष्याणामेवेति ज्ञानवंत एवेति निर्धार्य नैतत मनुष्या एव
ज्ञानिन इति विकल्प्य दूषयति ज्ञानिन इति। सत्यं मनुजाः ज्ञानिनः किंतु केवलं ज्ञानिनो न हि। अज्ञानमिश्रत्वा
त्। एवं च मनुष्या ज्ञानिन एवेति निरस्तं। एतेन पश्वादीनामज्ञानित्वमेवेत्यपि नियंतुं शक्यत इति सूचितं। किंच
यत इति पश्वादयोपि ज्ञानिन इति मनुष्या एव ज्ञानिन इत्यपि निरस्तं। पशवो ग्राम्याः मृगा आरण्याः। यद्वा मनुजा
एव केवलं ज्ञानिनो न हि किंतु पश्वादयोपीत्यर्थः। तेषामपि विषयज्ञानस्य सत्वात्। मनुजा ज्ञानिनः शास्त्रीयज्ञानि पक्षा
सत्यं नः परंतु विज्ञानरहितेन तेन किं। विज्ञानमनुभवः। तदुक्तं मोक्षधर्मे। विज्ञानरहितं ज्ञानं न हि बंधविमोचकं। न हि दी

= श्यामाह राजेति सत्यं अबोधपुरुषार्थं तामान्यपेतत्वमनुदिनं रात्रौ। ज्ञानं तन्मात्राधिको विशेषः तत्तेन ही नः पशुपक्षिः समानाः ३ =

पश्यन्वा तर्वाभिस्तमोन्नपतितस्तक्षणादिति॥ ननु सर्वेषां ज्ञानवत्त्वेपि मनुष्याणां विशेषोस्तीत्यत आह ज्ञानं चेति। य
गपक्षि न्मनुष्याणां वैषयिकं ज्ञानं तद्देवमनुष्याणां वक्ष्यमाणप्रकारेण यथार्थः। यद्याद्यं मनुष्याणां तेषां मृगपक्षिणामपि तादृ
ग्मेव। तथाप्यदाहारादिकमुभयोः पशुमनुष्ययोस्तुल्यं साधारणं नतदिति पाठे मृगपक्षिणां ज्ञानं स्वभावजं स्व
स्वजातिनियतं तन्मनुष्याणां नाय मनुष्याणां शास्त्रीयं तन्मृगपक्षिणां नाशीर्विधयोः क्रमेण॥ तदेव स्फुटयति
ज्ञानेपीति। अपत्यमुखेष्वपि क्षुत्पीडितेष्वपि मे न तर्ह्मि न तुखस्येति ज्ञाने सत्यपि क्षुधा पूज्यमानानपि तान्मृगान्प
3 क्षिणः मोहाद्वतो शावकेनुमुखे कणमोक्षेभ्य इति क्षेपेणादतान्पश्य। एतेन ज्ञानमोहसामानाधिकरण्यं दर्शितं॥
एवं मनुष्याणामप्याह मानुषा इति लोभात्सुतान्प्रति सुतविषये कांक्षितेरभिप्रेतिमनेन करिष्यंतीति प्रत्युपकारा
र्थसाभिलाषाः। निरभिलाषा अपि पश्यादयः केवलं ममत्वाद्वत्साभिलाषाद्वृपतो किंतु मानुषाः प्रत्युपकारार्थं
इति भावः। एतेन मोहविरोधि ज्ञानं वैषयिकज्ञानात्पृथक्तदभावाद्भवतो मोह इति ध्वनितम्॥ ननु एवं सर्वे आमो
हनिवर्त्तकं ज्ञानं कुतो न भवतीत्याशंक्याह यद्यपि स्नेहादिदुःखं जानंति तथापि महामायाप्रभावेन ममतामोहगर्ते निपाति
ताः संतः संसारस्थितेः कारिणः क्रूरतमाः तथा च महामायावृतानां तद्ज्ञानं दुरूहमिति भावः। यद्वा संसारस्थितिका
रिणः स्थिरस्वभावया मायया प्रभावेनेति संबंधः। तथा चैतत्सर्वं च हेतुः अन्यथास्य सर्वेषां पारमार्थिकज्ञानोदये सर्वे
विमुक्ताः स्युस्तथा च संसारस्थितिरेव न जायेतेति भावः॥ ४॥ उपसंहरति। तत्रेति तो सौ महामायेत्यत आह योगनिद्रेति पर
मात्मनः शक्तिरित्यर्थः॥ ५॥ नन्वेवं जगद्विषयिण्येव मोहयति किं तु ज्ञानिनोपीति केमुत्यन्यायेनाह ज्ञानिनामपीति॥ ६॥ तामेव

3

विशिनष्टि॰ द्वाभ्यां॰ विसृज्यते तु साध्यते यया अकारप्रश्लेषादविसृज्यते न त्यज्यते ऽस्मान्नो नः प्रतिषेधे ५३ सा एवंच विद्याविद्या
दिभेदेन सैव मोक्षमोहकर्त्रीति भावः ५४ तस्या विशेषणमुक्तं तत्ता सयाऽत्र छन्निभगवन्नित्यादि द्वाभ्यां॰ ५५ ५६ अत्रोत्तरमृषि
रुवाच नित्यैवेति॰ कार्यस्वरूपेण नयो रूपेणान्तरं जगन्मूर्तिरिति॰ किमस्याः कर्म यत्कृत भावेत्यस्योत्तरं तथापि सर्वमिदं तत
मिति कथमुत्पन्नाय दुक्ष्वेत्यस्योत्तरं नित्यैवेति। तथापीत्यादि चेत्सर्वं मममेतव्यं प्राग्वत् ५७ ननु नित्यत्वोत्पत्त्योः
परस्परं विरोध इत्याशङ्क्योपाधिकी त्वमिति दर्शयितुमवतारप्रयोजकमित्याहासुरी मस्तौतीति देवानामित्यादि
यावदध्यायसमाप्ति ५८ योग॰ एकः केवलोऽर्णवः पूर्णो यस्मिंस्तत्त्वेकार्णवं प्रलयात्तदाकम समार्णवत्वेन मवकृतं तस्मा
वएकार्णवीभूतमत्रादित्वात् स्यसः बिलाल इति दूरलक्ष्याद्वितस्येति यलोपः। तथा कृते ऽप्यवस्थापिते एकार्णवीकृते इति
पाठे ऽर्थतः एकार्णवे कृत इति पाठः सुगमः। ५९ तदा मन्यते ऽहमेवमत्र इति मधुः कीटस्येद गोपस्येद वचा प्रभायस्य
तत्कीटं अं कर्णमले तत्र भवः कैटभः ६० ब्रह्मा कं व्यनक्ति प्रस्यादतः प्रजापतिरिति॰ दक्षप्रजापत्यादिव्यावृत्त्यर्थं ब्र
ह्मेति बोध्यं ६१ तुष्टाव॰ एकाग्रेण हृदयेन स्थितः। महाकार्यहते अपि दैत्यवधेन जगत्पालनरूपे शुद्धविधौ स्थितो स्तौ
यथा नो हरिणनेत्राभ्यां कृतआलयो यस्याः परं विश्वेश्वर इत्युः ब्रह्मा तेजसो विष्णोरतुलामनुपमां निद्रां तुष्टावेति पूर्वे
णान्वयः। तेजसः प्रभुर्ब्रह्मेति वा। तेजसां प्रभुरिति पाठे तेजसां तुलां कुर्वन्ति तेषां मिनिद्रां भगवतीं विष्णोरतुलतेजस इ
ति पाठः। तत्रानुपमतेजसो विष्णोर्निद्रां सोमोऽर्पयः। अत्र विश्वेश्वरी मित्याद्यारभ्यैव स्तुतिरत एव एतदुत्तरं ब्रह्मोवा
चेति न पठ्यते। किं तु पाठोऽयमस्मत्प्रदायिकः। कात्यायनी तंत्रोक्त रक्षपद्यास मंत्रविभागविरोधात् ६२ त्वं स्वाहा॰ ॥
मकारे उपचयापचयहीनेन नित्ये ऽक्षमनाशरहिते॰ स्वाहा देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागजननि तद्देवता नमस्तिरूपा देव हवि

दीनमंत्ररूपा वा। स्वधा पितृनुद्दिश्योन दीयमानद्रव्यजनितवपित तृप्तिरूपा मंत्ररूपा वा। वषट्कारोऽसि· वषट्कारो यजमानस्तद्रू
पा मंत्ररूपा वा। स्वरात्मिका स्वर्गरूपा। उदात्तादिरूपा। निपातादिरूपा वा॥ सुधाऽमृतरूपा वा॥ यद्वा सुधा मासि सुधा त्वं·
त्रीधोकाऽक्षलादीत्वाद्धा सीति त्रिधा। मात्रात्मिका। अकारादिरूपा। यद्वा त्रीणि धामानि स्वर्गमर्त्यपातालरूपाणि भुव
नानि वाऽमन्तात्त्रायसे इति त्रिधा मात्रा स्वरूपा यस्याः पालनरूपासि· यद्वा त्रिधा मात्रा ह्रस्वदीर्घप्लुताः अकारो
कारमकारा वा तदात्मिके त्यर्थः॥५४॥ अर्द्धमात्रार्धजनरूपा विशेषतो सम्यग् विनानुच्चार्या स्फुटमनुच्चार्या।
यद्वा· अर्द्धमात्रा एव स्थिता· विशेषतो मात्रात्रयात् पृथक्त्वेनानुच्चार्या यथोक्तं·· अकारश्च तथोकारो मकारश्चाक्षरत्रयं·
एता मात्राः पुनस्तिस्रः सत्त्वराजसतामसाः। निर्गुणा योगिगम्या या चार्द्धमात्रा च संस्थिता। गांधारीति च सा ज्ञेया
गांधारस्वरसंश्रयेति। सावित्री स्वं ता देवता यस्याः· व्याहृतिरहिता गायत्री वेदजननी तस्या इति का गायत्री
नित्यस्यापि वेदस्य गायत्र्युपदेशं विनानधिकाराद्वेदाध्ययनजनकत्वाद्वेदजननी वेदमाता त्वमेवेत्यतः· यद्वा वेदाभ्य
जनाश्च तान्नयंतीति मोक्षं प्रापयंतीति वेदजनन्यो ब्रह्माद्यास्तेषां परा पालयित्री पालनी। पिपर्त्तीति परा पचाद्यच्। वाद
यजननीति पाठे हितरूपा॥५५॥५६॥ विसृष्टौ जगन्मये· जगद्रूपे मयट् टित्वाद्दिदैति ङीपि प्राप्ते आर्षत्वाट्टाप्। यद्वा
डुमिञ् प्रक्षेपे। अस्मादेरचि मयः प्रक्षेपः जगतो मयोऽस्या अपि त्यर्थः। मयगतौ विस्मयाद्वा पचाद्यचि बोध्यं· गत्यर्थानां ज्ञा
नार्थत्वाद्भुवनज्ञे॥५७॥ महा· महाविद्या तत्त्वमसीति महावाक्यजन्या महती ब्रह्मादिमोहिका माया। विद्याशक्तिः महती
मेधा बुद्धिश्च महती वेदादिविषया स्मृतिश्च· महामोहस्य संसारस्य जनकत्वात् महामोहा महती पालनरूपा देवशक्ति
श्च महती दैत्यपराजयकारिणी आसुरी शक्तिश्च· यद्वा महती सुरशक्तिः तदा महादेवी तास्मयशदेवस्या त्यर्थः महेश्वरि

प्रकृतिः· कालरात्रिर्महारात्रिः मोहरात्रिश्च दारुणा त्वं श्रीस्त्वमीश्वरी

=२नुन संडी मुकुंडी॰ ग नमुं रा क्षति रा दुधाधि शेषः परिधाः ोहमुद्रा ॥ ३ मसीवेना मसीमाकिरविधापश्य नो हम।
पपा काद्दितः ोको वं प स्वनापि नप स्तति ॥ =

त्वं श्रीः ह्रीः स्वतएवं कार्यं तोवै मुख्यं लज्जा लोकरां कपाह्रीमिति पाठस्त्राणरूपा॰ ह्रीकारो वै प्राण इति श्रुतेः श्रु
यद्वा ह्रीं बीजरूपा ६० खड्गिनी बाणा इति पाठे बाणाः सं तस्या इत्यर्थः आधचू ६१ सौम्या आह्लाद हेतु
त्वात्। सौम्यतराः भरूपा नामतिमनोहरा स्वर्गादि हेतुत्वात्। सकलाह्लादकेभ्योप्यति सुन्दरी पराणां ब्रह्मा
उत्तरु ४ दीनां मध्ये पराः श्रेष्ठपरा णामित्यत्र परशब्दस्योत्कृष्टार्थत्वेन नियमेनावधेरनपेक्षणात् व्यवस्था भा
वात् सर्वनामत्वाभावः सुरूपरा मामोह के मध्ये यस्याः ६२ ६३ ६४ विष्णु रहमीशान श्यते त्यपा शरीरग्रह
णं कारिता इत्यव्ययः ६५ ६६ प्रबोधः जागरणं लघुशीघ्रं बोधः प्रेरणा ६७ एवं नामसी निद्रारूपा ६८ ने
मा ७ त्रस्य पूर्वोक्तस्य विष्णोरिहाप्यनुषंगः विष्णो नेत्रादिभ्यो निर्गम्य ब्रह्मणं गत्वा देकवडृवेप्राप्ते बकुवच
९ नमार्थ सप्तैण हेत्वोरिति सूत्रेमुखनासिकाभ्यामिति भाष्यप्रयोगात्। मामगौकवडृ वस्यानिसत्त्वा
द्वा तथा च पवृत्यते। मीवाकुक्षिललाटेषु नित्यं स्वेदः प्रजायते राजन्तास्तुते चन्दनु चरणो रिति कस्मि
नु नासिकास्तनयोरिति ज्ञापकमाह तेत्रा अस्य निर्देशस्य स्वरूपपरत्वात् रक्षितस्तु दधिपप
यसोरेराकृतिगण त्वमाह हृदयं मनः ६९ स्यो वक्षः ७० उत्तसो अहिशायनात् पर्यायनात्। ७१ शोकमध्यति
कारेतदुसतो हृदरो॰ तो च भगवंतं दद्रशाने इत्यर्थः ७॰७१७२ नाव अस्मत्तः आघादित्वात् तसिः ननु पंच
म्यास्तसिल् अघादिभ्य इति पर्युदासा तु महामायाविमोहिता विसने नः अस्मद्धमेवायं वरयिष्यतीति

विवेकाभावः सूचितः ११ भवेतात्र एनावदिति संहितापाठ अविवक्षणान्न संधिः अत एनावदिति पा
ठः सुगमः १४ वं वि अपो निर्मार्जनं कुर्यादिसादौ दृष्टत्वाप्रयुक्तावदः भकारांतोपि ब्रुवते कतमेपिन
पुंसकमापदिति कोशाच्च साधितश्चापः कर्माख्यायामिति सुणादिसूत्रेण असुन्नंतः न स्मात्स्यात्तु चेभय यद्
5 यद्वा अभयं विभुमयं जगदापो विश्लोकोत्यर्थः यद्भमयादिसामान्ये स्मात्सचापवि अमपसहिंसंघ
घाभवति नयागदित इति क्रियाविशेषणं। यद्वा अभयत्रिति छेदः भयगतो सर्वे जगत्या आपेः अ
ययन् आगच्छन् सर्वत्तिवत्स इति विश्लोकोत्यर्थः। च क्षितिं उ ह्येनानुशीलेन त्रयुक्ताऽमनेप
इस्यानित्यत्वात् क्षुभिं परस्मै परम् १५ प्रीतोत्वमत्युरिति पाठे त्वहत्तः मत्यारित्यर्थः १९।।१८
इतीति सावर्णिरेव सावर्णिकः। विनयादेराकृतिगणत्वात् ठक् तस्येदं सावर्णिकम्। यद्वा सावर्णि
धन्ते ८ कापत्ति अभि... यद्वा सावर्णेर्भवं सावर्णिकं म अध्यात्मादित्वाट्ठञ्।। ।।इति श्रीमत्तत्सदुपनाम
ठक्कुरराजभट्टसूरिसूनु रामशर्मविरचिते सप्तशतीदशोद्धारे प्रथमोऽध्यायः पूर्वाध्याये नमूयः
मदिवतिप्रति ज्ञातं तत्प्रतिपादनायेति हासं प्रस्तौति देवासुरमित्यादिना देवाश्चासुराश्च
योद्धारो यस्मिन्निति देवासुरम्। अर्शआद्यच्। भवर्थे। यद्वा देवासुराणामिदं देवासुरं तस्येदमि

त्मणि ऐंध्यभावः असुराणामिदं आसुरं। देवैः सहासुरं देवासुरमिति वा पुरं हरन्नाँ ॥४५॥ एतत्त्व मध्ये
इति बहुवचनं द्वयोरपि कार्यसाधकत्वेन बहुत्वापेक्षया ॥७॥ ८ ततो ऽतिनतो ऽनंतरं कोप
पूर्णस्य चक्रिणः ततः प्रसिद्धाद्भुनात् तत्र तेषामिति सर्पैर्वा सार्वविभक्तिकस्तसिः ९ श्रामहि
षमर्दिनी विजयनेतमामु अन्येषां एकमेव ऐकाम्यं चातुर्वर्ण्यादि राष्ट्र तिगण त्वात्स्वार्थे ष्य
ञ् । एकमनवदित्यर्थः प्रकर्मकादिति वर्तमाने समोगम स्थि ग्यामित्यात्मनेपदविधानात्
~~नेपदविधाना~~त्सकर्मकेनड संभावात् समपद्यतेति कृत्या ॥१०॥११॥ अनुक्षंतत् ततः
आतंत येत्व्याप्यं २ यदभूयाम्येन केशा अमवत्रिसत्र तस्या इत्यध्याहारः तन्मुखमित्य
समस्तं वा तदित्यव्ययं तस्या इत्यर्थः १२ सोम्येन । मारुणेन जंघा उरू नितंब स्य मुवहोः स्तं५
जसेति संबंधः वकारो भिन्नक्रमः नितंबइत्यस्यानंबो धनः १ केचित्तु जंघौ विति शास्त्रे
गत्वादेकवद्भावे आर्षत्वादीर्घ इत्याहुः तन्न द्वंद्वे घीस्तूरिति शब्दस्य पूर्वनिपातप्रसंगात्
लक्षणहेत्वोरित्यादि निर्देशात्पूर्वनिपातानियमाद्वा कथं विद्योत्यं जंघासहितेउरू रू
निवा वोध्ये जंघोरू इतिकृस्वपाठः सुगमः ॥१४॥ प्रलापः। तदंगुल्पः नतु तस्या अंगुल्पः स्तव

नाम्नामुपसर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात् कराशुस्य इत्यस्य वैपर्य्यापत्तेश्च १५ तस्याः प्राजा
6 पत्येन दक्षादिसंबंधिना १६ ततः तेजोहंस्त्रिसमुद्भवामित्यस्यावयवोस्य त्रेता त्वं पनतु इत्याः ज्ञ स्ति २
स्नादीनां देव्याधीनत्वेन पूर्वोक्तेन सह विरोधात् अनित्यत्वाच्चेश्च १७ १८ दांक्षं च रघवो वाए
स्ता ४ धीयंते ऽनपो विशुधीतू गो । द्विवचनं तु भव्यापन्नयाभ्यां वापा क षणैस्तव नाय २० व ३
प्रजा १ कांस्यिशातविंशात् २१ प्रजोपतिरिति ब्रह्मणो विशेषणम् २२ दोकाप्रजापतिः २३ कालस्यन
स्येइति वक्तव्ये तस्येति षष्ठी तु शेषत्वे विवक्षपारजकस्य वस्तुं इहातीति वत् । यद्वा लस्य तै ५
आः इति छेदः आः इत्यव्ययमनुशापार्थे तस्य स्वहस्य आः यो पंवमेत्यर्थः । तस्येइति पाठः सुगमः
२४ २५ २६ अमृतान अद इदिति परस्मैपदमार्षम् इहेरनुदात्तेत्वात् अनित्यत्वं वाकस्यपम् अदपा
दिति पाठस्तु सुगमः २८ २९ शेषश्च नागलोके भवो सायोना गहाः नागएव वाहार त्वमापन्नः ३०
३१ तस्यामीपतेऽनयेति माता तामत्तीति मायन् नमायन् अमापन तेन अमितेनेत्यर्थः यु
ध अमत्यव्ययं सतार्थे सहगच्छता अदहासेन सहेत्यर्थः यद्वा अमा सूर्यरश्मिविशेषः अ
मानामर्वे रश्मिः सूर्यलोके प्रतिष्ठितेतिवचनात् तायता स्वशाते त्यर्थः यद्वा त्वान माय इ वि
६

धमानो मायो यस्येत्यमाप: सद्वा चस्त्रमापच् नेन घञं तान्माधातोर्नेष्टमाद्ये ऽमायच्छाब्दादाना नंपा ताम य (स)
नीति मायः कर्म ण्यप्रन मायो ममायस्तस्य मा वाक्मायता । नया ऽप्रतिमहत्तेति समस्तपदम् ३२ ३३ नये
आत्मोतः करणं मू निः शरीरम् ३४ ह्यू स्तुध्वे तिमंथे निपातितवान्स्त स्तुध्वमिव संस्तुध्वमित्युपचा
रात्साधुः ३५ आ: किं आ इत्यव्ययं क्रोधाविष्कारे आ स्त्र स्यात्कोपपीडयो: ३६ ३८ ततः स स्त्रैरहस्यैः स्व
प्रादिभिः अस्त्रैस्तैप्यैर्वाणादिभिः यद्वा शस्त्रं लोहं तस्यास्त्रैरित्यर्थः शस्त्रमायुध लोह योरित्यभिधा
नात् शस्त्रैरायुधैः शस्त्रैरा शस्त्रे यादिभिर्वा ३९ ४० ४२ यानां अयुतानां सह स्त्रेण: कोपेत्यर्थः एकं दशशतं चैव स
हस्त्रमयुतं नयालक्षं चानियुतं चैव कोटिरर्बुदमेव च पद्मं खर्वं निखर्वं च शंखपद्मौ च सागरः महापद्मं प
रार्द्धं च शतावृत्यायथा क्रमम् मिति गणनात् एवमन्येपि ४१ ४२ बिडालो विडालास इति पाठः विडालनय
६ नोपर इति वामनपुराणात् स्यासिने ति तु नामैकदेशग्रहणम् विडालाख्य इति कचित् ४४ अन्ये च तस्मि
न्विडालाख्ये महिषासुरेवा युध्यमान इति शेषः ४६ अर्थः सहिताना नाग रथनागास्तेः सहिताः रूपाः हृद्धतुसेनां गव
द कचत्स्यात् युयुधुरिति वितुदन्ते व्यप्रयुक्ता अनेपदनित्यत्वात्परस्मैपदम् ४५ ४५ तोमरैः स्वरवादि
भिः भिंडिपालैः क्षेपणीभिः शक्तिभिंश्चालयेः मुशलैरयो दडैः परशुभिः कुठारैः पट्टिशै विन्नी णं स्वड्गैः
४७ कैचिच्च प्रवक्तयुः उग्रमभिरम्य ध्यालाराः उग्र मंत्रकर्षेण चक्रुरित्यर्थः ते नाकर्म कत्वा भावात्प्रो पान्या
मित्यात्मनेपदं न यद्वा ऽत्रतु पसर्ग प्रतिरूपकमव्ययं न तूपसर्गः ४८ ५० ५१ आवाद्यंतः पटहानिति पाठः क्वचित्

इयंतइत्यर्थः मुद्र १

आसमंताद्धौमे चमह्रोत्स वोवीणां हर्षजनकत्वात् ५४ ५५ पानयासां अकर्षतेत्यात्मनेपदमार्षम् · अकर्ष
यदिति पाठे चौरादिकस्य रूपम् ५५ केचित्तु गदयाविपाधिता निपातेन शोदनेसे । गदाद्रूपेण निपातेनवाः
कमणिच्छ ज्ञापष्यथर्थेवात् तीया गदयानिपातेन विपोधिता इत्यन्वयः ५७ वेमुग्धु वेमुरु दीर्णवंतः
वादित्वादेत्वाभ्यासलोपनिषेधस्तक नद्दुदसित वं विधीनां विकल्पनात् । पञ्चानच्चाम्मुइद वर्णानामिति
वक्तव्ये आदियरत्पामुपदशो योवादिरित्यर्थसामाय · ततश्चानुबंधाइकान्ता इतिपक्षे स्य दूरित्वेन
वकारान्त्याकयकारप्रश्लेषेण वाचादिरिति नियोनेति भागद्वत्त्रिमते । मंतांतरे त्वि · अत एकहल्मध्ये
नादेशादेरा सहदवादि गुणानामितिवक्तव्ये योगविभागसामर्थ्यादस्यानित्यत्वं बोध्यम् केचित्तु व
न्मोप्प्यादिमाङ्स्तत्रि मूतम् जंघंगीर्णवा नामित्याहेः इत्यौंप्पापाठस्येव निर्विवादत्वात् ५८ निरंतरत्वि
नामनुपश्यात्कर्तुचीनमेषांते · सेनाप्रसयइत्यर्थः · सेनाबुकारिण इति पाठे स्येन पृस्पानुसारिणः यया
स्येतोः पसावितस्य तिपतंतितयानपिपार्श्वसंतयन्यार पुंस्वनपासपत्नी इवेत्यर्थः ५९ ६१ छित्रेपि
उपपतच्चीरच्युधे एकेः क वंधउत्तिष्ट तइति प्रसिद्धिः उक्तं च महाभारते भीष्मपर्वणि मनुष्याणां सह
स्त्रेषुपतितेषु चउदतिष्ठत्कवंधानिवहूत्स्थाय चाइवन्निति । कश्चित्तु अत्रातसहस्त्रेषु श
वृन्मणु प्युतपरत्वेनव्याख्येय इत्याह · बहूनीत्यस्यासंगतापत्तेः । शतनपदस्यानंतपरत्वो

तइमत

चितत्वात् ६२ नन्दगुः छि न्नानि शिरांसि त्रयी दन्येषां ये स्तोक बंधा इत्यर्थः यद्वा छिन्नशिरसो
२ या ऽपि कं शिरो वद्धं तिमा विन्यात् यद्वाक वंधा त्रयुरविशेषाः को वायु रेव बंध आ मयो येषामि
३ रा त्यनो कृष्टयः स्वच्छाकार एकं धाराः ६३ तिष्ठ माषतद् ति शात्त्रयप आ कार्य आत्मनेपदित्वात्
४ सव यद्वा भाषत इति भाषः पंचाग्र-चूसइवाचरतीत्याचार किं घंता छूता ६४ शोणितवारणा अ-असुर
विचिनोतीति षक्तव्येष्वां ६ सो ऽ कामुगमः कुत्सितं वि चिनुते अनीति छेदः प्रतिज्ञायेन पुनः पुनर्वि
चिनोदित्यर्थः। क्रियासमभिहारे लोट् - अन्तेःपर निपातश्चं द सहत्वाहातद स्त्। क्रियासमभिहा
र हि वं प्रसंगात्। लोट् कृत्वनुप्रयोगायते अ। नापि समुच्चये। तत्र सामान्यवचनानुप्रयोगा
यतेः अ। यद्वा विचिवनीति सिद्धप्रयोगे ऽद्व वो मित्रक्रमः विचिव तीव विचि शुद्धा द्व वा इहर
क्रिपोसेये ऽ गहृविन्य ऽ गमः छांद सो गुला भावः कृ अ वोति तिय। एवस्तु विचिवनीति
सम्मयं तंत्रा त्रं तं सचासिंहद्व इति पूर्वार्द्ध-असुराणां सैन्यं नं पं निन्ये इति पूर्व त्राख्वे ति। तत्र तास्मि
न्सिंहः ऽ मयारीणां असृ निव विचिन्वति सति द्व्यागले उद्ध कृत मित्यन्वेयः ६६ द्व्या एषां
तुतुष्टु-तुष्टा वधू कृः तुष्ट वुरितिपाठे एतानित्यपैशोपपन्नीपुष्पमित्यध्याहासेवा ६६ ६

ति श्रीमद्बुधोप॰ दुण्डिराजगढस्सूरिसूनुरामनारामः सप्तशतीटीकोद्धारे द्वितीयोध्यायः॥

मे ३

गी १स देवी पयामेरुगिरः शृंगमित्युक्तोपमा मेघ~~स्य~~ स्य मेरोरधो विद्यमानत्वात् २ पसिद्धमाडो
त यमहृतः स्यात्मनेपदं तु नः सकर्मकात्स्वांगकर्मकादितिवचनात् स्थेयामे ६ तस्याप फाल व्यथी
र्यतप्रकसा विचारणे यह्न न्तपान् दयतीतिनपनं ६ न विमुजादित्वात् कः तत्संबुद्धिः हे प्र ८२
पनं ६ पफाल नतिनकार्यं च कारित्यर्थः फलनिष्पत्तौ अंतर्भावितण्यर्थः ७ वि दले पत्रोऽस्य
ष्यमा नमत्यर्थं स्वलतु। इं वयत् आकाशो मांदसत्यो हिमनक्ति व्यत्ययः यह्न अं वरे न्यस्याप
८ चिलेपेत्यर्थे स्यश्ची पे पंचमी यह्न अंबरमततीत्यंबमात् अयमांतरः ८ वि बिंब विद्यो पलेम्र
अतमात्तत्यगमने ऽस्मात् क्विपूते नोभिरव्यि विंबमितिपाठे ऽ वि बिंबमिति छेदः अविंशौ
लेरवौ मेष इतिविश्वः ८ २ हुते चामरनामादेत्यः १० सोपि दवो ६ इतिवके व्योशोपमी यम
वयो पेत्यध्यादृशोवा २१ २३ पुध्या नागात् गजात् पुपुधानेति सं २ ध्या वित्यत्रसंधिरार्षः।
एहं तद्विवचनत्वेन पग्रह्यत्वात् मणीवादित्वं वाका यम २४ १५ उद २ ऊदग्रनामादेत्यः।
एवमग्रेपि दैत्यतामात्र ध्याविदं तैः मु ष्टि मिः तलै स्वपे यमिः यह्न दंतो गतं दंतः। तन्म
यमुष्टे स्त लै भी गैरि त्यर्थः १६ १८ बिडालस्य बिगलात्स्य यमही पे यमगं हमेः १२ एवं
तात् निष्यासमवान् २०। २२ २२ २४ वे गा य चापि तेनि कर्मकर्तरि लड् २५ २६ मुत ध्यास्यानि से

नाहाःस्त्रियाः स्त्रमुत्क्षेपणे इतिकोशेन समाध्मातं संतप्तम् २७ स्नास्निग्धा तस्य पाद्यांसंबंध
नाचेति शेषः तस्य तस्मिन्नु संबंध स्नामात्येषष्ठीवा २८ ततः ॥ छि नत्ति । हे तस्यति । यावत्तु स
निपातयो रिति सिंम विष्यति क्षुर २८ ३१ करेण गजेन सिंहाकर्षणं महासुर विनाशसूचक
उन्मातोयं । अक्रं ततः । कृती छेदने । परस्मैपदि स्वेपि तद्यर्थः ३२ ३३ तेन दैवसंचारी रशक्तिः
वीर्यं उत्साहशक्तिः । तां म्यां मते गर्वस्तनो ॥ तः विषाणं दंतं मृगयोरित्यमरः ३४ सावमदे
नो दुतो यो मुखवाह गस्तेना कु सो स्यद्य मालि पस्मां क्रियां यातथा वाच्य । मधु नमु स्वाद्रा गौ तिद
वी वि चलाप पकुय दवा ३५ गर्ज गर्ज गर्जे ति नित्य वीप्सयो रिति । पोनः पुन्ये हूर्वा यिषामि । पास्या
मिया वस्तुरे तित २६ ३७ ३८ ३९ ततो नमाम्ना । पसायितम् लञ्जाश्च दर्शने ४० ४१ इति श्रीमत चतुर्दशोपना
मकुलि दशाजभट्ट सूरि सूनु राजा रामविरचिते सप्तशतीदशोद्धारे तृतीयोध्यायः ३ शाकोदयः ॥ सु
र्याध्व पले चदेवा इति पाठे देवाः क्रीडायुक्ता इति बोध्यम् ॥ प्रणत्या नम्रीकृत शिरो धरां संग्रीवा स्कंधं येषां ते
अंसेस्त्राव स्या मासरवे न पूर्वत्र योगे प्राप्ते । स्यानित्यत्वात्पर निपातः १ देव्या यातं तं व्याप्तं सस्व ४ वा । अथ
षट् वगणानां शक्ति समूह रूप सा मव्याप्ति चयाय मूर्त्तिर्यस्यति । शेषदेवगणानां शक्ति समूह एव मूर्त्तिर्यस्याः ॥
इति वा । स्मे तिष्ठांदस्वात् हि स्मर्गलोपः । ॥ मः २ सर्योऽव्ययं यपादप्रणे परं न घत्याः । अशु उ नमक स्याणि स

मयं भाविदुः स्वमतिसंधानं। समाहारे द्वंद्वैकवद्भावः। अमुमर्थमुक्तास्मनयमस्मेत्मुतरखदे लोपोवापाश्रीः। स्तुक्तनम
वमेषु श्रीः। या यात्मनां भवनेष्व लक्ष्मीरित्यलक्ष्मयः कृतधियां अभ्यासः संस्कृतचित्तानां हृदयेषु बुद्धिः सद्बुद्धि
सपूर्वस्तत्वाध्यवसायः। यथाहृदयेषु मनः सुबुद्धिः स्वर्गादिसाधनज्ञानं। सतां साध्विकानां श्रद्धा आगमप्रत्यो
दितेन त्वमित्यर्थः। कुलजनप्रभवस्य शुद्धं संतानजन्मनोः कार्यकरणे लज्जा ४ किं वर्ण्यं। वर्णयामेति लो
डुकुवचनम्। दंत्यपाठे सुचरितानीति छेदः। यानि सर्वेषु असुरदेवगणादिकेषु अतिः। अतिशयेन व
9 र्तते। अद्भुतानीति वा पाठः ५५ मूलप्रकृतिरूपत्वमेवत्वाङ्गः। हेतुरिति। समस्तजगतां हेतुर्मूलकारणं त्व
मेव। त्रिगुणा। सत्वरजस्तमोमयी। तथापि दोषै रागादिभिर्न ज्ञायसे न विषयीक्रियसे। यतो हरिहरा
दिभिरप्यपारा। अपरिच्छिन्ना। तत्र हेतुः। सर्वाश्रया। आश्रयत्वात्परवद्विगत्वाभावेन विज्ञेयत्वनि
षेधाः। यद्वा। सर्वेषामाश्रयो यस्यामिति बहुव्रीहिः। हेत्वंतरमाह। अखिलं जगतः अंशभूतम्। न
न चैवं विकारितापत्तिरित्याह अव्याकृता विकाररहिता। यतः आद्या परमा प्रकृतिः परा आत्मा
मी यतोऽवच्छिद्यते न पाणी वत्वेनेति परमात्मा वरणतृप्ति इत्यपरस्याः। यस्याः स्वाहा याः समुदीर
णेन। मनुष्यारणेन समस्तसुरता समस्तदेवगणास्तृप्तिं प्रयाति सा स्वाहासि। सुरतेति भावे तत्संत
मपि नेदजातिपरम्। अर्थात्सु गतेः किंतु नां हीय कव्यक्तिपरमित्येके। गजसहायाभ्यां चेति च का

रस्यानुकारमुख्यार्थत्वेन समूहेऽप्ययं नमित्यनेनास्य धाराचयितृगणनृत्तिहेतुः या मुक्तिः सा परमउत्कृ
ष्टा भगवती विद्या त्वमेव। सा का। याऽविचिन्त्यमहाव्रता। अविचिन्त्यं महाव्रतं यस्याः महाव्रतं च पातं
जलेषु निहितम्। अहिंसासत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहाः। एते तु जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः
सार्वभौमा महाव्रतमिति सुष्ठु नियतानीन्द्रियाणि यैः तत्त्वं ब्रह्मैव सारो येषां। ते च ते च तैः। शब्द्या।रा
ध्यात्मिका ऽथवा ब्रह्मरूपा। सु विमलानां ऋग्यजुषां ऋग्वेदयजुर्वेदयोर्निधानमाश्रयः। व्यक्ताभिप्रायेण ब
हुवचनम्। उद्गीतेनोद्गीर्णेन रम्याणां पदानां पाठो विद्यते येषु तेषां साम्नां च निधानम्। उद्गीथेति पाठे
उद्गीथः सामविशेषः यद्वा उद्गीथेन प्रणवेतर रम्यपदपाठवतामिति ऋग्यजुषामपि विशेषणम्। उद्गीथः
प्रणवो मंत्रः सर्वव्यापी निरंजन इत्यभिधानात् कान्दिचित्तु रम्यः पदपाठो येषां चित्ररूपा मेवां तर्भावात्रय
प्रगाभिधानम्। देवयति प्रदर्शितनिष्प्रपञ्चपदेशेन सर्वव्यवहारयतीति देवी। भगवती मुर्वीकृतास्त्रयी। भ
वभावनाय संसारानुवर्तनाय वार्ता कृष्यादिः। यद्वा भवभावनाय संसारस्थितये त्रयी त्वमित्यन्वयः। अग्नौ
प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति वचनेन यज्ञा
दिद्वारा स्थितिकर्तृत्वात्॥ २॥ मेधासि। मेधा सरस्वती विदिताऽखिलशास्त्राणां सारस्तत्त्वं यया। दुर्गे दुर्गे

भेन भवसागरे ऽसंगा ऽप्रतिहतप्रसारो नौः पृष्ठा ऽअसंगा ऽभाद्वृष्टी याकर्णधाराधान यस्तैत्यर्थः । कैटभा
भारि विष्णु १० दृषत् दृषद्वासेन सहवर्त्तमानं सेषद्वासमिति वक्तव्ये ऽआर्षः पदव्यत्ययः । यद्वा ऽ दृ
षदिति क्रियाविशेषणम् ॥ कनकौतमस्य कौतिरिव कांति यंस्या कांतिकांतमिति पाठे कनकादु
त्तमा कांतिर्यस्या ऽअतएव कांतं ऽ इंदुरा भपिच ऽक्ष्मा विलोकामीदिषासुरेण प्रहृतमिति मधुतम् ऽआह्लादि
10 मुखचंद्रावलोकनेन कौ यात वकान्तास्यो चित्यादिति भावः ११ इष्ट्वा गुरोः कुसाकोधिन्येन क
रालं उग्रशांक सहसा छवि कोपात् रणमंजी वितुंगमते १२ द विपरस्यानु यह मायौ नाय स्यासत्त
पा भवती जायमानाषं प्रसीद भवा यतु नये तमस्म [illegible] संपदे भवती त्वमिति वा ऽ त्वयः । भव भावना ये
ति पाठे संसारविभूतिजननाय । अस्त विनाशाम् १३ ते संमधर्मवर्ग इति पुरुषायोपसत्राए मनि
निमत्तो विज्ञीता ऽ आत्मज जनन्यसत्तायषाम् बंधुवर्ग इत्यपि पाठः १४ । धम्मीहि । चात्मोलम
भवत्याः प्रसादात् ऽअपर्षत्वोत्तयुं वद्भवः यद्वा भवती कर्त्रीः प्रसादाद्भ्यो कत्रये पिकलदाणदिकं
फलं सदाचारः स्वर्गफलं सुखानुभवः मुक्तिफलं नित्यानंदः । लोकद्वये इति वा पाठः १५ दुर्गे
दुर्गसंकटे सवोधनं वा १६ न त्वं सुरापकारि त्वमित्यत ऽआह ऽ पापि रिति ऽअसुरह नने नजगदुपका
रित्वं पापिनामपि स्वर्गदानेन दैत्योपकारित्वमिति भावः १७ ॥

२०। केनो। अतिहारि मनोहरम्। २१। २२। २३। आद्या दक्षिणे दक्षिणभागे। २४। २५। २६। २७। २८। २९। गुणपदैर्हि सेव्या इति भावः
दिकस्य रूपं न तु रौद्रादिकस्य। तस्य परस्मैपदित्वात्। ३१। यस्यां चिरं न विनिवृत्तं ज्ञानं भावे क्तः। ~~ऋषिरुवाच एवं स्तुता सुरैर्दिव्यैः~~
कुसुमैर्नन्दनोद्भवैः अर्चिता जगतां धात्री तथा गन्धानुलेपनैः। द्विरूपचपः विभवैश्वर्यम् सहार्थे तृतीया। ३२। इति भद्रा चासौ का
लीचेति विग्रहः यद्वा भद्रं कारयतीति तथा कर्मण्यण् रलयोरभेदः। ३३। ३४। इतिहासांतरं सूचयति पुनश्चेति गौरी देहात्सेति पा
ठे गौरी देह एव आसनमासनं स्थितिरस्याः शरीरकोशनिःसृतत्वात्। यद्वा गौरी देहः देहो देहकारणमस्या इति मध्यमपदे
लोपी समासः। ३५। ३६। इति श्रीमद्दुर्गाप्रदीपनामदुर्गाराजभट्टसूरिसूनुरामाचार्यविरचिते सप्तशतीदर्शोद्धारे चतुर्थोध्यायः
॥ ॥ पूर्वाध्यायांते सूचितमितिहासं प्रस्तौति ऋषिरुवाच शुंभनिशुंभौ कश्यपसुतौ यथोक्तं वामने। कश्यपस्य दनुर्नाम भा
र्यासीद्द्विजसत्तमः तस्याः पुत्रत्रयं जज्ञे सहस्रांशुसमाधिकं ज्येष्ठः शुंभ इति ख्यातो निशुंभश्चापरोऽसुरः तृतीयो नमुचि
र्नाम महाबलपराक्रम इति। मदो गर्वः बलं शक्तिः। १। ताभ्यां स्वीयं। सूर्याधिकारमादि। २। ३। हृता। संस्मरतीति भूतेपि व
र्तमानव्यपदेशः उपचारात्। अधुना कस्मान्निहन्यत इति वक्ष्य। ४। स्मरणमात्रेणैव त्यादि। ५। इति प्रतिज्ञाबुद्धिरिति प्रशब्दः अद्या
ति शब्दः सूचयति। ६। नमो देव्यै द्योतनशीलायै। महतो ब्रह्मादीनपि दीव्यति स्वरूपेण क्रीडयतीति तथा। शिवं कल्या
णम्। तद्धेतुत्वाच्छिवायै प्रकृत्यै मूलप्रकृतिरूपायै। भद्रमखिलस्य कल्याणम्। तद्धेतुत्वाद्भद्रायै। नियताः प्रणिहितचित्ताः
स्म यादृशरणाः स्मः इत्यर्थः। वयं वा। ७। रौद्रायै संहारशक्त्यै नित्यायै कालानवच्छिन्नायै गौर्यै गौरवर्णायै। धात्र्यै पा
लिन्यै। ज्योत्स्नायै प्रकाशकारिण्यै। इंदुरूपिण्यै ज्योतिःस्वरूपायै सुखायै आनंदमय्यै। ८। कल्याण्यै कल्याणरूपा

ये ऋध्यै उपचयरूपिण्यै सिध्यै · अणिमादिरूपायै नमः कूर्म्मैइत्यस्य रूपः कूर्म्मैइति पाठे कर्मशक्तौ ॥ नैरृत्यै · असुरशक्तौ
यद्वा॰ अलक्ष्म्या स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिर्निरित्यमरः स्वर्थेण ॥ भूभृतां लक्ष्म्यै राजलक्ष्म्यै ॥ शर्वाण्यै शिवगृहिण्यै ॥ ९ ॥ दुर्गायै दुर्गा
नायै दुर्गं संकटं पारयति पालयति दुर्गपारा · तस्यै · यद्वा · दुर्गः पारो ऽस्याः देशकालाद्यनवच्छिन्नायै इत्यर्थः दुर्गान्संसारा
त्पारयति पारं नयतीति वा सारायै · बलवत्यै ख्यात्यै कीर्तिरूपायै कृष्णायै · स्त्रवर्णायै धूम्रायै · धूम्रवर्णायै ॥१०॥ अतिसौ
म्यातिरौद्रायै · भक्ताभक्तयोः जगत्प्रतिष्ठायाः धिष्ठक्तिरूपत्वात् देव्यै · देवशक्तौ · कृत्यै · क्रियात्मिकायै ॥११॥ या देवी विष्णु
दृति ष्टि याज्ञाते विष्णुमायाम् त्वा विद्यात् तस्यै नमः त्रिरुक्तिः स्तुप्रसादने उक्तं च विषादे विस्मये हर्षे खेदे दैन्यैवधारणे
प्रसादने संभ्रमे च द्विस्त्रिरुक्तं न दुष्यतीति यद्वा॰ कायिकवाचिकमानस नमस्कारस्य च नाय त्रिरुक्तिः ॥ तस्यै पदस्या
पि विष्णुमायादीनां सात्विकादिभेदेन त्रिविधत्वात् ॥ एवमुत्तरत्रापि १२ चेतनाचिच्छक्तिः ॥१३॥ बुद्धिरध्यवसायका
र्यतः कारणम् ॥१४॥ निद्रा इंद्रियमनसोः क्रमेण लयात्मिकावस्था ॥१५॥ क्षुधापि ये विधातुर्देयत्कृत्तो ऽवसादः ॥१६॥
छायावर्णप्रसादः ॥१७॥ शक्तिः सामर्थ्यम् सुस्माहाया ॥१८॥ तृष्णा अनात्मीयति- क्षा १९ क्षांतिरपकारिण्यपकारः ॥२०॥
जातिरनेकेषु कारणास्वापिका ॥२१॥ लज्जा विकार्षितविषये लोकभीः ॥२२॥ शांतिर्मनसो विषयेभ्यो विरामः ॥२३॥ श्र
द्धा आस्तिक्यबुद्धिः ॥२४॥ कांतिः शोभा ॥२५॥ लक्ष्मीः संपत् ॥२६॥ वृत्तिर्जीवनं ॥ प्रवृत्तिर्वा एतद्ग्रन्थे तिरूपेणेति क्वचि
त्पठ्यते तत्र धृतिः स्थिरता वसादकालेप्यवसादः किंतु वक्ष्यमाणकात्यायनीतंत्रोक्तमंत्रगणे न स्मरितत्वादसांप्र ११

दायिकः चारः। एवमग्रे पुष्टिरूपेणेत्यपि तत्र पुष्टिः सामर्थ्यम्॥२७॥ स्मृतिरनुभूतस्य कालांतरे प्रतिसंधानम्॥२८॥
दयाः स्यदुःखपरिहारेच्छा॥२९॥ तुष्टिर्यथालाभसंतोषः॥३०॥ माता॥ मातृकाब्राह्म्यादिः वर्णादिवात्ता वा॥ जननी
वा॥३१॥ भ्रांतिरतद्धति तत्प्रकारकज्ञानम्॥३२॥ इंद्रि अखिलेषु प्राणिषु इंद्रियालोज्ञानक्रियात्मिका नामभूता
नां पृथिव्यादीनां व्याप्तिदेवैव ब्रह्मशक्तौ तस्याः सत्त्वादिगुणसंबंधाभावात्तस्या इति नान्त्रेडितम्॥३३॥ चिति
जीवचैतन्यम्॥३४॥ स्फुता अभीष्टसंपद्यादभिष्टार्थलाभाद्दिनेषु सेवासमयेषु शुभानि मंगलानि भद्राणि
सुखानि निरतिशयकल्याणानि वा॥३५॥३६॥ एवं देवानामित्यनादरे षष्ठी रुदतोदेवाननादृत्य स्वात्तुष्ययावि
त्यर्थः पुरत इति शेषो वा॥३७॥३८॥३९॥ शरीरकोशभवा कौशिकी अध्यात्मादित्वाद्ठञ्॥४०॥४१॥४२॥ ताभ्यां आख्यात
अतीवेति संहिताया अविवक्षणात्र संधिः भासयंती दीपयंती॥४३॥४४॥ स्त्री स्त्रीरत्नमिव स्त्रीरत्नं परवल्लिंग॥४५॥
या निगजाम्यादीनि रत्नानि रत्नं स्वजातिश्रेष्ठं स्यादिति मेदिनी भांति दीप्यंते॥४६॥४७॥ विमाने॥ अद्भुतं॥ आश्चर्य
हेतुकं विमानम्॥ यद्वा यस्माद्वेधसो वरः प्राप्तस्तमेव विमानमानीतमित्यद्भुतम्॥४८॥४९॥ छत्रं प्रजापतेः
दक्षस्य कत्रिमुखब्रह्मणा इत्याह तमेव वेधसो विज्ञानमानीतमित्युक्त्वा ता॥५०॥ मत्स्योः उक्तांतिमिरणां तां ददाती मुक्तांति
दापरिग्रहे सप्तनि यद्वाः परिगृह्यते अनेनेति परिग्रहो हस्तः पुंसि संज्ञायामिति घः तस्मिन्तिष्ठतीति शेषः॥५१॥

निशुंभा॰ अयोःशो चनैमे स्यं पयोः अग्निप्रद्वेषणेव निमित्ते भवत इत्यर्थः यद्वा गिरिवंशोच्चययोर्मत्संसर्गाभावादित्यर्थः॥
॥५२॥ एवं ते त्वया विभक्ति मति रूपमव्ययम्॥५३॥५४॥ इति इतिपूर्वी क्रमश इति च चंडमुंडवास्यानुकारि चात्लघुशीघ्रम
॥५५॥ स तत्र सादेवीपयास्ते तत्र गत्वेत्स्वयः स्त्रैद्दम्मनुत्कटम्॥५६॥५७॥ श्रीमत्सुचण्डचण्डमुण्डमुंडमथनी विजय
ति तमाम्॥ अथाह यो निशाद्धस्य पुंस्त्वात्सर्वीस्विति व्यत्ययात्स्त्रीलिंगतेति चतुर्भुजमित्याः तत्र भंगयोनिर्दृयोरि
12 त्यमरात॥५८॥ मन वशानुगा दुष्टानुगाः यदाः व शांत्रुधीनाश्रतेऽनुगाश्चेति कर्मधारयः॥५९॥ त्रैलोक्येगजरत्नं ह्व
स्यत्रस्थित तस्य त्वध्याहार्यम्॥६०॥ क्षीरोदमंथेः अवसेयकारस्थांदसः आ काशस्येदिवौकसैरिति हरिवंशाव
त॥६१॥ यानि मयेवभृतानि प्राप्तानि भवन्तो॥६२॥६३॥ श्री भगवती विजयते तमा म्॥६४॥ परमे ममसरिग्रहात म
दाश्रयणात मत्परिग्रहं तां मत्पत्नीत्वं॥६५॥६६॥६७॥६८॥ यो मां जयति॰ अभिभवति दर्पं बलवत्वाभिमानम् व्य
पोहति शमयति प्रतिबलः समसामर्थ्यः पूर्वपूर्वाभिभव इत्यर्थः॥६९॥७०॥ अवलिप्ता॰ सगर्वा॥७१॥ अन्येषाम
किं केति कुत्सार्थे कः॥७२॥७३॥७४॥ एवमित्यादिस्पष्टार्थाः सिद्धिः मे मया॥७५॥७६॥ इति श्रीमद्भट्टोपनामदुण्ढिरा
जमहसूरिसूनुराजारामविरचिते सप्तशतीदंशोद्धारे पंचमोऽध्यायः॥५॥ इतीत्यस उक्तिश्चते उघमं करोति॥ उक्तो
रूक्षैः सात्मनेपदम्॥१॥५॥ संरब्धान्तु हि नाचलो हिमाचलः स्थलं समीपम् मूलमाधेशिफायां स्यादिति कुंजति १२

कंपिबतीति विष्णुः ।६।२दे सैव लवान्समर्थः बलसंवृत्तः सेतायशिवृत्तः करोमि कर्तुं शक्नोमि ।७।८ इत्युक्तः भस्मसादिति पाप
ठः ।९।१। तैमिमुत सरः कंपितकेसरः वाहयतीति वाहनः कर्त्तरि वाह्न लकारान्युट् ।सः प्रसिद्धः स्ववाहन इति पाठे स्वस्यावा
हनः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः आर्षत्वाद्ध्रस्वत्वमिति च तुमुन्ज्योक्ति स्वसाध्ये वा ।१३।३।२।१३।४।४।५। कृत्वा कंपितं कृ यंघ्र
पितं तारकादित्वादितच् कंपितमिति पाठे स्विधातोर्ण्यन्तात् क्तः ।१६।१७ हि चउग छतमिति वक्तव्ये मकारलोपः आ
र्षः बलवत्वेन द्वयोरपि बकुलविवङ्कपा ।व। गोरबेरणब्रसे के चा ।८।१। केशेषु आकृष्य बध्वा वासमानीयतामिति पूर्वेणान्वयः
युधि धान्नपने ।१९।। तस्या यद्दीत्यादिन्नाप्रमागम्यातामित्यंते महननयह्मन्नह्यप्राचीनेब धानयनपक्के निधारयति व
धेत्यादि यद्वा यदि वो युधि संशयस्तर्हि हन्यतामयदि संशयो न तर्हि विधाग्रहीत्वा आगम्यतामित्यर्थः यद्वा अशेष
युधैर्विनिहन्यतां तान्यतां पुनः सिंहे निपातितेन तस्यां तां यां म्रोगतायामित्यर्थः ।२०।२१। इति श्रीमहोपाध्यायनाम
नलि राजमहेश्वरमिश्रनुराजारामविरचितसप्तशतीदर्शोद्धारे षष्ठोध्यायः ।६। ।१।२ इदं दृशुः ।शैलेइस्यहिमवतः शृंगासिद्ध
स्योपरि व्यवस्थितामित्यर्थः ।२।३। ततः मषीवर्णमित्तिरयामम् यद्यपि कोपेन्हणत्वं प्रसिद्धं तथापि कोपातिताये श्यामत्व
मुचितमेव केचित्तु मषी बालार्कमंडलमिति साहुस्तत्र कोशानुपलंभात् कालीजनकत्वेन मषीवर्णत्वस्यैवोचितत्वा
त् ।४। भ्रुकुटी। ललाटफलकात्तभालपरिसरात् ।५। विचित्रद्वीपि अर्मेघ्या व्याघ्रचर्मसु मुवि जयते ।। अति जिह्वा या ललने
न वाभीषणा। निनन्नानिकोरराभ्रतानि अभ्रकानि नयनाभ्यस्यः ।७।८। यास्मिंश्या हो गजन्नय्यरद्रुकः अंकुशा

ही पूर्वभागस्थः मुख्यो मध्यभागस्थः ।२९। तथैव योधः अश्ववाहनः ।३०। एकं अश्वो अश्वपत्तः आदौ इति तत्र तः ।३१।
३२।३३।३४।३५।३६। तानि अर्कबिंबानीव आयुधभूतोपमा ।३७।३८। डस्याय महासिं महाखड्गं डस्याय उधमपः ध्वा
तुनामनेकार्थत्वात् । हं इति रोषावेशस्य च के शब्दः क्रमे स्वधाहार्येण । यद्वा हं तु मितिव न्तः वा आर्षत्वमकाराद् लोपः । य
द्वा हं तीति हन्तं महासिं भिन्नयुद्धवः अन्येषामपीति दृशिग्रहणाद् डुः कश्चित्तु महासिं चण्डस्याप्यायाकृष्टेति व्याचख्यौ तन्न
कालिकायाः सिंहवाहनत्वाभावात् तेनासिनेत्यत्र तस्य तथा स्वरसाच्च । अस्य चण्डस्य यद्वा अस्य केशेषु अग्र क्षिप्त्वा अर्थः
एतेन गर्वेणात्मकस्य शिरश्चण्डदेवः कोऽयातिशयोध्वनितः तेन पूर्वं घितेन ।४०। ।४१।४२। मिति केचित् । तन्नः स्व
द्वं जनसमग्रस्य वेषणात् ।४३।४४।४५।४६। यस्मात् चण्डं चेत्यस्या वधवलक्षणाय चण्डशिरइस्यर्थः । चामुण्डेति पृषोदरा
दित्वात् साधुः या चानां वीराणां मुण्डः खण्डनं यस्याः मुण्डिखण्डने चण्डमा ...ः समाख्याता स्तस्कन्दस्य चण्डदाहतनं
त्ये काहरः ।४७। इति श्रीमद्दुर्गापाठनामदुर्गाटीकायां भट्टहरिसूनु राजाराम विरचिते सप्तशतीटीकायां सप्तमो
ध्यायः ।७।